

शब्दः

शब्द, क शब्दकृतौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, शब्दयति । सोपसर्ग-स्वाविक्रुती मतः । प्रशब्दयति गभीरमत्यर्थं शिष्यः स्फुटीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शब्दः, पुं, (शब्द + भावे घञ् । यद्वा, शप आक्रोशे + "शाशपिभ्यां ददन्तौ" उणा० ४।२७ । इति दन् । पकारश्च बकारः ।) श्रोत्रयाह्नगुणपदार्थ-विशेषः । तत्पद्यायः । निनादः २ निनदः ३ ध्वनिः ४ ध्वानः ५ रवः ६ स्वनः ७ स्नानः ८ निघोषः ९ निर्हादः १० नादः ११ निस्नानः १२ निस्वनः १३ आरवः १४ आरावः १५ संरावः १६ विरावः १७ । इत्यमरः ॥ संरवः १८ रावः १९ इति शब्दचन्द्रिका ॥ घोषः २० । इति जटा-धरः ॥ स च ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । यथा, "कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो

मताः ।

सर्जः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥ वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कौर्त्तिता । कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥ उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुधेरनित्यता । सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥ तदेवौषधमित्यादौ सजातीयोऽपि दर्शनात् ॥

इति भाषा परिच्छेदः ॥

शब्दं निरूपयति ।

'शब्दो ध्वनिश्च वर्षश्च सदृङ्गादिभ्यो ध्वनिः ।' सर्जः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥

इति ॥

नभोवृत्तिराकाशसमेतः । दूरस्थशब्दस्याग्र-हणादाह श्रोत्रोत्पन्न इति कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मता इति । ननु सदृङ्गाद्यव-च्छेदेनोत्पन्नं शब्दं श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरतः आह वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कौर्त्तिता इति । आद्यशब्दस्य बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्द-स्तेनैव शब्देन जन्यते तेन चापरस्तदुत्पापक एव क्रमेष श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यते इति । कदम्ब-गोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते इति आद्य-शब्दात् दशदिग् दश शब्दा उच्यन्ते । तत-श्चान्ये दश शब्दा उच्यन्ते इति भावः । अस्मिन् कल्पे गौरवादुक्तं कस्यचिन्मते इति । ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिः कथमतः आह । उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुधेरनित्यता इति । शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्व-मित्यर्थः । ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्य-भिन्नानाच्छब्दानां नित्यत्वम् । इत्युत्पाद-विनाशबुद्धिभ्रमरूपा चेत्तत्र आह सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते । तदेवौषध-मित्यादौ सजातीयोऽपि दर्शनात् इति ॥ तत्र प्रत्यभिन्नानस्य तत्सजातीयत्वं विषयः । ननु तद्व्यतिरिक्तविधौ विषयः उक्तप्रतीतिविरोधात् । इत्यत्र हयोरपि बुद्धोर्न भ्रमत्वमिति । ननु सजातीयत्वं सोऽयमिति प्रत्यभिन्नायां भाषते इति कुत्र दृष्टमित्यत्र आह तदेवेति । यदौषधं

शब्दः

मया कृतं तदेवान्येनापि कृतमित्यादिदर्शना-दितिभाव इति सिद्धान्तमुक्त्वावली ॥ * ॥ दशविधशब्दा यथा, -

"षड्जर्षभसगान्धारमध्यमः पञ्चमस्तथा । अतः परन्तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा । इष्टशानिष्टशब्दश्च संहतः प्रविभागवान् ॥ इत्याश्रमेधिकपर्व ॥

शब्दविशेषाणां नामविशेषा यथा, -

"शब्दो गुणानुरागोऽस्यः प्रपादः श्रौतकृतं नृणाम् ।

पहिनं गुदजे शब्दे कर्हं न कुक्षिसम्भवे ॥
खेडा तु सिंहनादोऽप्य कन्दनं सुभटध्वनिः ।
कोलाहलः कलकलस्तुमलो व्याकुलो रवः ॥
मर्मरो वस्त्रपर्णादिर्भूषणानान्तु शिञ्जितम् ।
हेवा ङ्रेवा तुरङ्गाणां गजानां गर्ज्जहं हिते ॥
विष्कारो धनुषां ह्यभारभे गोजलदस्य च ।
स्नितं गर्जितं गर्जिः स्नितं रसितादि च ॥
कूजितं स्याद्विहङ्गानां तिरथां रतवाशिते ।
हकस्य रेपणं रेवा वृकनं भपणं शूनः ॥
पीडितानान्तु कण्ठितं मणितं रतकूजितम् ।
प्रकाणः प्रकणस्तन्वाग मर्हलस्य तु गुन्दलः ॥
चीजनन्तु कौचकानां भेर्या नादस्तु टटुरः ।
तारोऽत्युच्चैर्धनिर्मन्दो गभीरो मधुरः कलः ॥
काकली तु कलः सूक्ष्म एकतालो लयानुगः ।
काकुर्ज्जनिष्कारः स्यात् प्रतिशुचु प्रतिध्वनिः ॥" इति हेमचन्द्रः ॥

अथेकार्यानुलोमविलोमसमशब्दाः । नयन १ नर्तन २ कानक ३ कण्टक ४ महिम ५ कलङ्क ६ कालिका ७ सरस ८ सहास ९ मध्यम १० सदस्य ११ नवेन १२ तावता १३ तारता १४ विभवि १५ करका १६ कम्बु १७ काञ्चिका १८ नन्दन १९ दन्त २० दम्भ २१ योग्ययोः २२ लगुल २३ नुततनु २४ हाववहा २५ पतदातप २६ वरभैरव २७ कलपुलक २८ वरकैरव २९ वरपीरव ३० तरुपीरव ३१ रदसीदर ३२ नदभेदन ३३ दम्पतीपदम् ३४ लङ्काङ्काल ३५ माधववहव-वधमा ३६ नन्दनन्दन ३७ तद्वित ३८ समास ३९ कारिका ४० पादपाः ४१ जलज ४२ नाना ४३ मम ४४ ॥ * ॥ अथान्यार्थकानुलोमविलोम-शब्दाः । वन्दे १ देवेर लेख २ रवी ४ भानो ५ हंसा ६ जीवा ७ यामा ८ विभु ९ वद १० रम ११ यम १२ कम्प १३ राधा १४ राधया १५ सूत्रामा १६ नन्दक १७ मालिका १८ कालिनी १९ राजते २० भारती २१ हासिका २२ गगन २३ करका २४ भार्गव २५ कटकम् २६ दौनरचा २७ महोरगा २८ वातापिना २९ पिनाकिना ३० सदालिका ३१ यमराज ३२ हरिदेवे ३३ सव्यायामा ३४ भोविकर्तन ३५ नन्दनवन ३६ नलकूपर ३७ सहसानुत ३८ रसविभवेन ३९ साहमहमिक ४० नवतम-संसद ४१ मार ४२ वत ४३ युवा ४४ सदा ४५ वशि ४६ मया ४७ लता ४८ नुत ४९ लव ५०

शब्दः

विभा ५१ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमपुलिङ्ग-शब्दाः । आहार १ हार २ विहार ३ सार ४ समर ५ सभोग ६ रोग ७ असुर ८ संहार ९ अमर १० वार ११ वारण १२ गण १३ टङ्गार १४ भार १५ आकर १६ लोल १७ उल्लोल १८ विनास १९ वायस २० हर २१ अहङ्कार २२ होर २३ अङ्कुर २४ नीहार २५ उरग २६ राग २७ भाल २८ तरल २९ गोविन्द ३० कन्द ३१ उदर ३२ तरुण ३३ तरणि ३४ दास ३५ मोह ३६ सन्दोह ३७ मास ३८ खुर ३९ खर ४० तर ४१ मल ४२ सङ्गर ४३ आरम्भ ४४ हास ४५ कर ४६ करि ४७ किरि ४८ कीर ४९ कोल ५० कन्दोल ५१ धीर ५२ मल ५३ मलय ५४ करीर ५५ वामदेव ५६ अस्ति ५७ वीर ५८ नर ५९ नरक ६० करङ्क ६१ दण्ड ६२ चण्डाल ६३ रङ्ग ६४ दर ६५ सरल ६६ कलङ्क ६७ कम्बल ६८ आकार ६९ पङ्क ७० खल ७१ बडुल ७२ कुरङ्क ७३ देह ७४ सन्देह ७५ सङ्ग ७६ पर ७७ कुरुर ७८ तरङ्ग ७९ चारु ८० सञ्चार ८१ भङ्ग ८२ अरि ८३ हरि ८४ परिणाह ८५ कण्ठ ८६ कुण्ठ ८७ अहि ८८ दाह ८९ परि-सर ९० रवि ९१ हाहा ९२ मञ्जु ९३ मञ्जीर ९४ बाह ९५ अचल ९६ कुल ९७ कुमार ९८ कुम्भ ९९ कुम्भीर १०० सार १०१ विरल १०२ कवल १०३ जार १०४ कन्दर १०५ उदार १०६ पार १०७ जम्बीर १०८ कैशरि १०९ वराह ११० मुरारि १११ काल ११२ काकोल ११३ कुन्तल ११४ चमूह ११५ विराम ११६ बाल ११७ आलोल ११८ बाहु ११९ रण १२० सङ्गर १२१ चोल १२२ भार १२३ संसार १२४ केरल १२५ समीर १२६ टङ्क १२७ ताल १२८ आसार १२९ चामर १३० कुलीर १३१ तुरङ्ग १३२ सूर १३३ कङ्काल १३४ कन्दल १३५ कराल १३६ विकास १३७ पूर १३८ हेरम्ब १३९ कम्बु १४० विभु १४१ सिन्धु १४२ सुध १४३ अनुबन्ध १४४ कुन्द १४५ इन्द्र १४६ मन्दर १४७ समीर १४८ समूह १४९ गन्ध १५० भीम १५१ अङ्क १५२ सङ्कर १५३ किरीट १५४ तमाल १५५ गुञ्जा १५६ हिन्ताल १५७ तोमर १५८ महीरुह १५९ विम्ब १६० पुञ्ज १६१ हिण्डीर १६२ पिण्ड १६३ वर १६४ संवर १६५ कोण १६६ काण १६७ संरम्भ १६८ सोम १६९ परिरम्भ १७० विकार १७१ वाण १७२ वसन्त १७३ आसव १७४ विसन्त १७५ वास १७६ वासव १७७ वासर १७८ कासार १७९ सार १८० सरस १८१ किरण १८२ अरुण १८३ वारण १८४ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमपुलिङ्गशब्दाः । हिला १ खिला २ कला ३ माला ४ रसासा ५ काहला ६ अचला ७ कीला ८ लीला ९ वला १० वाला ११ लीला १२ दीला १३ अलासा १४